

Ұ.Р. Есіркепова* , Г.Ж. Лекерова , С.Д. Полатова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: uldashy@bk.ru

АУТИСТ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕЙТІН АРНАЙЫ БІЛІМ БЕРУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ҰСЫНЫСТАРЫ

Мақалада арнайы білім беру саласында ерекше қажеттілігі бар бар балалар, соның ішінде аутист балаларға білім беру мәселесі талқыланады. Қазіргі уақытта біздің елімізде және бүкіл әлемде арнайы білімге мұқтаж адамдардың қоғамдық өмірге қатысуын қамтамасыз ету маңызды. Зерттеуде аутист балалармен жұмыс істейтін арнайы білім беру мұғалімдеріне осы балалармен жұмыс жасау кезінде кездесетін мәселелер туралы болды. Аутист балалармен жүргізілген бұл зерттеу аутизмді бар балалардың ерекшеліктерін қарастырады, өйткені олар жұмыс істейтін мұғалімдердің пікірлері мен ұсыныстарын алуға бағытталған. Зерттеудің мақсаты: инклюзивті білім беру кеңістігінде аутист балалармен жұмыс істейтін арнайы білім беру мұғалімдерінің пікірлері мен ұсыныстарын алу; (а) аутист балалардың ерекшеліктері туралы, (б) аутист балалармен жұмыс жасау кезінде кездесетін мәселелер туралы және (в) олардың проблемаларды шешу жөніндегі жұмысы.

Бұл сапаны зерттеу үшін №39 М.Жұмабаев атындағы мектебінде арнайы сыныптарда жұмыс істейтін өз еркімен қатысқан 16 оқытушымен келіссөздер жүргізілді. Келіссөздер үшін сұхбаттың алдын-ала нысаны дайындалды. Сұхбат барлық мұғалімдермен сол күні, уақыты мен орны бөлек түрде өткізілді. Содан кейін сұхбат жүргізілді, сипаттамалық талдау мен нәтижелер сандық түрде ұсынылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бірде-бір мұғалім бакалаврда аутист балаларды оқыту сабақтарын өтпеген, ал кейбіреулері аутист балаларды оқыту семинарларына, тренингтерге қатысқан. Сонымен қатар, мұғалімдердің аутист балалардың мінез-құлық сипаттамалары туралы әртүрлі көзқарастары бар екендігі анықталды. Мұғалімдер аутист балаларға арналған сыныпта орындалатын ережелер, сабақ барысында қолданатын оқыту әдістері, әдістердің тиімділігі және олардың күнделікті өмірде үйрететін дағдылары бойынша жұмыстары туралы әртүрлі пікірлер айтты. Аутизммен ауыратын балалардың сипаттамалары туралы мұғалімдердің пікірлері бір-бірінен өзгеше болды.

Түйін сөздер: арнайы білім беру, аутист балалар, педагог, мінез-құлық, әлеуметтік дағдылар.

U.R. Yessirkepova*, G.Zh. Lekerova, S.D. Polatova
M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent
*e-mail: uldashy@bk.ru

Problems and recommendations of special education teachers working with children autism

The article emphasizes that the education of children with special needs in the field of special education, including children with autism, is becoming increasingly important today. Teachers play an important role in the education of autistic children. The study focused on the problems faced by special education teachers working with autistic children when working with these children. The purpose of the study: to obtain opinions and recommendations of special education teachers working with autistic children in an inclusive educational space; (a) about the characteristics of autistic children, (b) about the problems they face when working with autistic children, and (c) their work to solve problems.

To study this quality, negotiations were held with 16 volunteer teachers working in special classes of M. Zhumabayev School № 39. A preliminary interview form was prepared for the negotiations. Interviews were conducted with all teachers separately on the same day, time and place. Then an interview was conducted, a descriptive analysis was carried out and the results are presented in quantitative terms. The results of the study showed that not a single teacher was trained by autistic children with a bachelor's degree, and some attended training seminars, trainings for autistic children. In addition, it was found that teachers have different views on the behavioral characteristics of autistic children. Teachers expressed different opinions about the rules followed in the classroom for autistic children, the teaching methods they use during the lesson, the effectiveness of the methods and their work on the skills they teach in everyday life. Teachers' opinions about the characteristics of children with autism differed from each other.

Key words: special education, children with autism, teacher, behavior, social skills.

У.Р. Есиркепова*, Г.Ж. Лекерова, С.Д. Полатова
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент
*e-mail: uldashy@bk.ru

Проблемы и рекомендации педагогов специального образования, работающих с детьми-аутистами

В статье подчеркивается, что образование детей с особыми потребностями в области специального образования, в том числе детей с аутизмом, сегодня становится все более важной проблемой. Учителя играют важную роль в воспитании аутичных детей. В исследовании речь идет о проблемах, с которыми сталкиваются учителя специального образования, работающие с аутичными детьми, при работе с этими детьми. Цель исследования: выявление мнений и рекомендаций педагогов специального образования, работающих с аутичными детьми в инклюзивном образовательном пространстве; (а) об особенностях аутичных детей, (б) о проблемах, с которыми они сталкиваются при работе с аутичными детьми и (в) их работе по решению проблем.

Для изучения этого качества были проведены переговоры с 16 добровольно участвующими преподавателями, работающими в специальных классах школы №39 им. М. Жумабаева. Для переговоров была подготовлена предварительная форма интервью. Интервью проводилось со всеми учителями отдельно в тот же день, время и место. Затем было проведено интервью, проведен описательный анализ и результаты представлены в количественном выражении. Результаты исследования показали, что ни один из участвующих в исследовании учителей во время обучения в бакалавриате не проходил специальное обучение аутичных детей, некоторые из них лишь посещали обучающие семинары, тренинги для работы с аутичными детьми. Кроме того, было установлено, что педагоги имеют разные взгляды на поведенческие характеристики детей-аутистов. Учителя высказывали различные мнения о правилах, выполняемых в классе для аутичных детей, методах обучения, которые они используют во время урока, эффективности методов и их работе над навыками, которым они обучают таких детей для их адаптации в повседневной жизни. Исследование также показало, что мнения педагогов о характеристиках детей с аутизмом отличались друг от друга.

Ключевые слова: специальное образование, дети с аутизмом, педагоги, поведение, социальные навыки.

Кіріспе

Инклюзивті білім беру – бұл текарнайы білімге мұқтаж оқушылардың ғана емес, сонымен бірге барлық оқушылар үшін әділ білім беру ортасын қабылдайтын, ерекше көзқарастар мен мінез-құлықсыз мектеп климатын құруға бағытталған «Барлығына сапалы білім беру» идеясының айналасында қоғамды біріктіретін түсінік. Шынында да, ЮНЕСКО инклюзивті білім беруді оқушылардың білімге, мәдениетке және қоғамға қатысуын кеңейту мен білім беру жүйесіндегі кемсітушілікті азайту арқылы олардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру процесі ретінде анықтайды. Бұл бағытта көптеген зерттеулер қолайсыз жағдайдағы оқушыларды (мүмкінділігі шектеулі балалар, арнайы білімге мұқтаж балалар, кедей отбасылардан шыққан балалар, соғыс аймағында тұратын балалар, көшірілген балалар (босқындар-пана іздеушілер)) қосу процесін ескерді. Алайда, әдебиетте мұғалімдердің осы оқушыларды білімге тартудағы рөлі туралы зерттеулер жеткіліксіз. Арнайы білім беру саласында ерекше қажеттілігі бар бар балалар, соның ішінде аутист балаларға білім беру бүгінгі таңда

маңызды бола түсуде. Қазіргі уақытта біздің елімізде және бүкіл әлемде арнайы білімге мұқтаж адамдардың қоғамдық өмірге қатысуын қамтамасыз ету маңызды.

Ерекше білім беру қажеттіліктерінің мектеп бағдарламасын меңгеру және әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру қиындықтарымен байланысты. Аутистік ауытқулары бар төменгі сынып оқушыларына арнайы педагогикалық көмек қажет болады, атап айтқанда, оқу мәтінінің «өз сөздерімен» мазмұндап айтуын қалыптастыруда; сюжеттік сурет бойынша және суреттер қатары бойынша әңгіме құрастыруда; ауызша берілген жағдайлармен математикалық есептерді шығаруда. Моторлы қиындықтарға байланысты жазу дағдыларын меңгеру, сондай-ақ дене шынықтыру және технология сабақтарында мәселелер (яғни, көмектің қажеттілігі) туындауы мүмкін. Аутизм кезінде қарапайым утилитарлық тапсырмалар барысында ақпаратты белсенді өңдеу және бар білімді белсенді қолдану қиындықтарына байланысты оқу іс-әрекетінде жоспарлау мен бақылауды қалыптастыруға, мәліметтер мен дағдыларды бір пәннен екіншісіне ауыстыруға, аутизмі бар

баланың дүниесінің тұтас, бірыңғай және 21 өмірлік тәжірибесімен байланысты көріністерін қалыптастыруға көмек қажет болады (Никольская, 2018).

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Алғаш рет 1943 жылы американдық психиатр Лео Каннер аутизмді сипаттаған, бүгінде көптеген зерттеушілер әртүрлі диагностикалық жүйелер арқылы зерттейді (Mc Connell, 2002:351; Rogers, 2000:399). Американдық психиатриялық қауымдастық жасаған ICD-10 және DSM IV мәліметтері бойынша аутизм жалпы даму бұзылыстары тобына жатады (Doyle, Pland, 2004:6; Harris, 1996:309). Аутизм сөзі «өзіне бағытталған» дегенді білдіреді. Аутист баланың сыртқы әлемдегі адамдар мен оқиғаларға қатысы жоқ және өзінің ішкі әлемімен өмір сүре алмайтындығына әкеледі (Wolfberg, 1999:13). Аутизм әлеуметтік және қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға теріс әсер ететін дамудың кең таралған бұзылуы (Lovannone, 2003:150). Аутизм – бұл мидың неврологиялық бұзылуынан туындаған және әлеуметтік өзара әрекеттесуге кедергі келтіретін жағдай (Goin-Kochel, Myers, 2005: 169). Аутизм үш жасқа толғанға дейін ерте балалық шақта пайда болатын және адамның өміріне әсер ететін дамуында бұзылыс жағдайы (Doyle, 2004: 6; Harris, 1996: 309). Аутизмді ұлдарда да, қыздарда да байқауға болады, бірақ дереккөздерге сәйкес ер балаларда аутизм ауруы қыздарға қарағанда 4-5 есе жоғары (Scheuermann, 2002: 5).

Әлеуметтік өзара әрекеттесудегі бұзылыстар көздік қатынастың қиындауына, құрдастарымен қарым-қатынастың болмауына алып келуі мүмкін. Сондай-ақ, аутист балалардағы ойын және еліктеу дағдылары дамымайды. Мұндай балаларда символдық және қиялдағы ойын дағдылары шектеулі болғандықтан, олар көбінесе қайталанулардан тұратын ойындарды жалғыз ойнайтынын байқауға болады (Terpsta, 2002: 120). Сондай-ақ, аутист балалар физикалық байланыс пен жанасуды ұнатпайды (Goin, 2005:169).

Аутист балаларда қалыпты дамуы бар балалармен салыстырғанда қарым-қатынас дағдылары мен тілді қолданудағы айырмашылықтар болуы мүмкін (Dahle, Karen Bowen, 2003: 65). Мұндай балалардың қарым-қатынаста болуының себебі олардың әлеуметтік ортадағы объектілерге немесе адамдарға назар аудару

алмауымен байланысты (Whalen, 2003). Аутист балалар ауызша және ауызша емес қарым-қатынаста қиындықтарға тап болады. Аутист балаларда мүлдем сөйлемеу болу мүмкін емес, олар сөздерді айта бастаса да көпшілігі жиі қайталанатын сөздер ретінде қарастыруға болады. Аутизмі бар балалар адамның айтқанын қайталайды, қайта сөйлеу деп аталады. Сонымен қатар, әрдайым бірдей ырғақпен сөйлейді (Lovas, 2003). Аутист балалардағы сезімтал тілдік дағдылар әдетте кеш қалыптасатындықтан, абстрактті сөздерді түсіну қиынға соғады және көбінесе қарапайым нұсқауларға жауап бере алады. Экспрессивті тілдік дағдылар да кеш қалыптасатындықтан, мұндай балаларда өзін-өзі көрсетуде қиындықтар туындайды (Lovas, 2003).

Шетелде және Қазақстанда аутист балалардың білім беру бағдарламаларын қарастыра отырып, олардың үйрену керек дағдылары: әлеуметтік қарым – қатынас дағдылары күнделікті өмір дағдылары, деконструкцияларға ерекше назар аударылады. Осы екі дағдыға толығырақ тоқталсақ. Аутист балалар әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларына қабілетсіз болғандықтан, мұндай балаларға қарым-қатынасты тиімді пайдалануға көмектесетін дағдыларды үйрету қажет (Lovannone, 2003: 150). Сол себепті, әлеуметтік құзыреттілік баланың қарым-қатынасты сүйемелдеу және қолдау қабілетін қамтуы керек. Екінші жағынан, әлеуметтік дағдылары қарастыруы қажет (көзге түсу, басқа адамдардың реакцияларына дұрыс жауап беру және т.б.).

Аутист балаларға арналған білім беру бағдарламалары әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын игеруге бағытталуы керек. Әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін маңызды қарым-қатынасты бастау және қолдау дағдыларын оқытуға жүйелі түрде қатысу қажет. Әлеуметтік дағдыларды оқыту бағдарламасы аутист балаларға назар аудару, еліктеу және бақылау арқылы оқыту сияқты белгілі бір дағдыларды үйретуді қамтуы керек (Hwang, 2000: 18). Сонымен қатар, қарым-қатынас үшін маңызды элемент-бұл риясыз сөйлеу. Мысалы: «сізге не керек? Оның сұрағына жауап ретінде «печень» деп жауап береді деп күтілуде. Мұндай балаларды өздігінен сөйлеуге, сөйлесуге үйрету. Бұл қарым-қатынаста жалпылауды күшейту және қалыптастыру үшін қажет (Lovas, 2003).

2003 жылы Килинг, Майлз, Ганьон және Симпсонның зерттеуі 10 жастағы аутист оқушыға сурет карталарының стратегиясын қолдана отырып, спорттық дағдыларды үйретуге

бағытталған (Keeling, 2003: 103). Сурет карталарының стратегиясы әлеуметтік дағдылар мен академиялық мінез-құлықты үйрету мен нығайту үшін қолайлы болды. Зерттеу бір тақырыпты зерттеу әдістері арасындағы бірнеше бастама моделін қолдана отырып қайта құрылды. Зерттеу нәтижелері мұғалімнің дұрыс әлеуметтік мінез-құлықты үйрету үшін қолданатын сурет карталары баланың жағымсыз мінез-құлқының азайғанын байқаған. Сонымен қатар, сурет карталарын пайдалану арқылы жалпылама мәлімет алғанын және білгендерін көрсете бастаған. Сонымен қатар, тәжірибе аяқталғаннан кейін екі аптадан кейін тиісті мінез-құлықтың тұрақтылығы туралы мәліметтер жиналды.

Арнайы білім беру жүйесінің дамуы туралы ғылыми еңбектер Г.М. Коржова мен А.Қ. Сатованың диссертацияларында керініс тапты. Нақты Г.М. Коржова кемтар балаларды еңбекке баулу жүйесінің даму тарихын анықтаған, ал А.Қ. Сатова дефектолог кадрларын даярлау жүйесінің қалыптасу мен жетілдіру мәселерін зерттеген. Арнайы білім беру жүйесінің даму тарихы үшін бұл жұмыстар аса маңызды. Ал бүгінгі таңда арнайы педагогикада аутизмді заманауи оқытудың әдіс-тәсілдері қарқындап дамып келеді. Оқытудың дәстүрлі және дәстүрлі емес инновациялық жолдары сан алуан. Әрине оның тиімділігі мен нәтижелі жақтарының бәрі, қолданушының дұрыс ұйымдастырып, жүйелі қолдана білуінде болса керек. Олай болса төменде осы әдістердің негізгілеріне қысқаша тоқтала кетуді жөн көріп отырмыз.

АВА емдеудің мінез-құлықтық әдістерін қолдана отырып, жағымды мінез-құлық белгілерін көбейтіп, қауіпті және проблемалық мінез-құлық белгілерін азайтуда осы заңдылықтарды қолданады. Сонымен қатар АВА терапия сөйлеу және коммуникация дағдыларын, зейін мен жадын және академиялық дағдыларды қалыптастыруға көмектеседі. АВА-терапияның құрамына түрлі әдістер кіреді, бұл аутизмді емдеудің ғылыми негізі бар ең үздік әдісі саналады (Кунгурцева, 2016).

Психологиялық-педагогикалық жұмыс баланың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін бағалау, дұрыс стратегияны, әртүрлі тәсілді, онымен жұмыс істеу әдістерін таңдау мақсатында диагностикалық және танымдық кезеңнен басталады. Оңалту орталықтары мен психологиялық-педагогикалық түзеу кабинеттеріне, сондай-ақ мектепке дейінгі және мектептегі білім беру ұйымдарына аутизмді бар балалар аутизм бұзы-

лымның болуын, сондай-ақ басқа да даму бұзылымдарын: психикалық дамуының тежелуін немесе ақылойының, сөйлеу қабілетінің бұзылуын және т. б. көрсететін медициналық және психологиялық-педагогикалық диагноздары көрсетілген ПМПК қорытындысы негізінде қабылданады. ПМПК қорытындысында, әдетте, балада аутизмдік бұзылымның айқындылық дәрежесі мен ерекшеліктері көрсетілмейді, оларды білместен білім беру ұйымының психологына аутизмді бар баламен жұмыс істеудің дұрыс стратегиясы мен дұрыс әдістерін таңдау қиынға соғады. Жалпы диагнозда айтылғандай және бірдей жаста аутизмді бар балалар аутизмнің бұзылуының ауырлық дәрежесі, аутизмді қорғау әдістері, қарым-қатынас және өзара әрекеттесу мүмкіндіктері, сенсорлық және моторлық саланың ерекшеліктері, ақыл-ой және сөйлеу дамуы бойынша әртүрлі көрінісін көрсете алады.

Көп жағдайда аутистік балалар жергілікті жалпы білім беру мектебінде жалпы арнайы қажеттіліктерге арналған кабинетте орналастырылады. Бұл нұсқа аутистік балаларды оқытуда мұғалім жоғары білімді және тәжірибелі болған жағдайда жақсы жұмыс істей алады. Топтар әдетте кішігірім, әлеуметтік дағдылармен айналысу үшін көп мүмкіндіктер бар, ерекше қажеттіліктері бар сыныптар әдетте барлық мектеп іс-шаралары мен іс-шараларына кіреді. Арнайы қажеттіліктерге арналған сыныптар, әдетте, әдеттегі әлеуметтік дамуы бар балаларға арналған, олар академиктермен қиын уақытта жұмыс істейді. Аутист балалар көбінесе керісінше мәселеге ие: олар академиктермен салыстырмалы түрде ыңғайлы, бірақ әлеуметтік дағдылармен ауыр уақытты алады. Нәтижесінде, ерекше қажеттіліктері бар сыныпта ұсынылған бағдарлама сіздің балаңыз үшін мүлде дұрыс емес болуы мүмкін.

Қазіргі таңда педагогикалық ұжым «қолайсыз» баланы білім беру процесінен тыс шығаруға немесе осы баланың оған қатысуын айтарлықтай шектеуге тырысатын жағдай кең таралған. Мұндай мінез-құлық бірінші кезекте білім беру ортасындағы балалардың бейімделу процесінің ерекшеліктеріне қатысты педагогтардың жеткіліксіз хабардар болуымен, оқу-тәрбие процесін түзете-педагогикалық қолдауды қажетті көлемде қамтамасыз етудің жоқтығымен немесе жеткіліксіздігімен түсіндіріледі. Қиындықтан шығу көбінесе мұғалімдерге баланың интеллектуалдық мүмкіндіктеріне сәйкес келетін арнайы оқу бағдарламасы бойынша үйде жеке оқытуға ауысу-

да көрінеді. Себебі, өз үйінің әдеттегі жағдайы оқушыға оқу қабілетін барынша пайдалануға мүмкіндік береді деп қате болжануда. Тәжірибе көрсеткендей, үйде жеке оқыту оң нәтиже бермейді, өйткені аутист баланың әлеуметтік дамуына ықпал етпейді. Мұндай оқушы үшін білімді жинақтау және дағдыларды игеру ғана емес, басқа адамдармен қарымқатынас жасау және нақты өмірлік жағдайларда білім мен іскерлікті пайдалану мүмкіндігіне ие болу маңызды. Соның салдарынан, аутист баланы үйде жеке оқыту оның жағдайын одан әрі күрделендіруі мүмкін.

Аутист бала мектепке келгенде жаңа ортаға тап болады. Егер сыныпта бұрыннан таныс балалар болса, бұрын оқыған балалар болса жақсы. Егер мұндай балалар болмаса, тәрбиешінің, психологтың, мұғалімнің маңызды міндеті баланы сыныптастарымен өзара әрекеттесуіне жұмыс жасау тиіс. «Ерекше» бала жағдайында ересек адам – мұғалім, тьютор, психолог балалардың қарым-қатынасының бастамашысы болады. Мүмкін, сыныптың барлық балаларында сөйлеуі нашар, өзін-өзі ұстауы нашар болса мамандар оған қалай көмектесуді жоспарлайды. Егер балада жеткілікті ақпарат болса, ересектердің өтініштеріне дайын жауап береді. Сонымен қатар, біз сыныптастарының белгілі бір сынып оқушысына деген көзқарасы ересектердің көзқарасына байланысты екенін білеміз. Егер мұғалім «ерекше» балаға оң көзқарас танытса, оны барлық балалардан бөлуге тырыспаса, оны сабаққа қосады. Сабақта және үзілісте өзара әрекеттесуді ұйымдастырады, сыныпта ізгілік, ынтымақтастық және өзара көмек қатынастары қалыптасады. Аутист балалардың сыныпта сәтті бейімделуінің, оларды басқа оқушылардың қабылдауының маңызды шарты болып табылады. Көптеген бейтаныс адамдар, дауыстар аутист балалар үшін қиын мәселе. Айналадағы ересектер мен балалардың есімдерін есте сақтауды жеңілдету үшін баланың ата-аналарына фотосуреттер мен қол қойылған атаулары бар альбом жасауды, оларды үйде қарауды, мұғалімдер мен сыныптастарының аттарын есте сақтауды ұсынады. Сондай-ақ, алғашқы баланың қарым-қатынас шеңберін оның сынып оқушылары мен бірнеше мұғалімдермен шектеп, болашақта осы шеңберді біртіндеп кеңейту ұсынылады. Әрбір баланың әлеуметтік бейімделуін дамыту үшін арнайы жағдайлар жасау, оқу дағдыларын қалыптастыру және осындай оқушылардың оқу бағдарламаларын меңгеруі ең маңыздысы болып табылады. Белгіленген міндеттерге жету

үшін жұмыстың топтық әдісі қажет. Әр түрлі білім беру ұйымдарында әр түрлі болуы мүмкін, бірақ кешенді тәжірибені жүзеге асыру мүмкін емес. Сүйемелдеу мамандарының өзара іс-әрекеті бірден жүзеге асырылмайды және әрдайым топтық бола бермейді, әрбір маман өзінің мамандандырылған міндеттерін шешеді. Алайда, инклюзивті тәжірибені іске асыратын мектептердің жұмыс тәжірибесі баланы білім беру процесіне енгізу бойынша жалпы кешенді міндеттер қойылады. барлық мамандар АСА бар балаларды бейімдеу, оқыту және әлеуметтендіру үшін жағдай жасауға белсенді қатысатын кең кәсіби қоғамдастыққа қатысу қажет. Мұғалімдер аутист баланы, оның отбасын, білім беру үдерісінің басқа да қатысушыларын психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыратын мамандардың пәнаралық тобының толық құқылы және негізгі қатысушылары болып табылады. Бұл ретте барлық мамандардың өзара іс-әрекетінің негізгі нысаны мектеп психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу қызметі болып табылады.

Аутизм балаларға арналған сынып кеңістігін аймақтарға бөлу ұсынылады: оқу және еркін. Еркін аймақта отыруға немесе жатуға болатын жалпы үстел, танымдық ойындар, шағын кітапхана, кілем немесе төсеніштер болуы керек. Бұл сабақтың бір бөлігін өткізуге мүмкіндік береді. Егер сабақтың мазмұны жалпы үстелде немесе еденде болса 40-45 минут бойы партада қалып қою қиындықтарын азайтуға, әр түрлі балалар үшін оқу жүктемесінің ұзақтығын өзгертуге көмектеседі. Бұл аймақта әдебиеттерді оқып, үстел танымдық ойындарын ойнай алады. Үстелде отыруды қажет етпейтін басқа да іс-шаралармен айналыса алады. Еркін аймақта балалар демалып, жатып, демалып, сүйікті кітабын оқи алатын орын (бірақ мұғаліммен алдын-ала келісілген тапсырманы орындағаннан кейін ғана), бұл оқушылар үшін нәтижеге қол жеткізуге қосымша ынталандыру тудырады.

Аутизм оқушылар пайдаланатын жиһаз барынша жайлы болуы тиіс. Үстелдер мен орындар балалардың өсуіне сәйкес таңдалуы керек. Үстелдің көлбеу бұрышы баланың жеке қиындықтарын едәуір төмендетуі мүмкін. Көбінесе аутист балалар сабаққа дайындалуда немесе сабақ барысында ұйымдастырушылық қиындықтарға тап болады: олар қажетті оқулық, дәптер таба алмайды, қарындаш қораптан қажетті құрал таба алмайды. Бұл әрекеттерді жаттықтыру ерекше назар аударуды қажет етеді, тек

мектепте ғана емес, үйде де жеке зерттеуді қажет етеді. Бұл проблемаларды жеңілдету үшін партада қарындаш стендін нығайтуға болады, онда қажетті жазу құралдары мен сызу құралдары үнемі болуы тиіс. Сабақ кезінде аутист баланың үстел бетінде ешқандай қосымша заттар болмауын қамтамасыз ету керек. Кез-келген артық зат назар аударады және қиындық мөлшерін арттырады. Оқушылардың кеңістікте жақсы бағдарлануы үшін тақтаға визуалды қолдауды ұсыну ұсынылады. Аутист балалармен жұмыс істейтін мұғалімдер бұл оқушылар үшін оқу іс-әрекетіндегі стереотиптер маңызды екенін есте ұстауы керек. Мысалы, егер әр мұғалім ағымдағы нөмірді тақтаға өз бетінше жазса, бұл ақпаратты қабылдауда қиындықтар тудыруы мүмкін. Өз қиындықтарын жеңу үшін әр балаға өз қолдауы қажет болғандықтан, есту, көру және тактильді негізде ұсынылған көрнекі материалдарды таңдау (жасау) қажет (есту, көру, жазу). Бұл әр балаға танымдық міндеттерді сәтті шешуге және дамудың әлсіз жақтарын өтеу жолдарын табуға көмектеседі.

Оқушылардың демалу уақытын сабақтың мазмұнына және оқушылардың жағдайына байланысты өзгертуге болады. Аутизм балаларды сәтті оқытудың маңызды шарты – қажетті көрнекі материалдардың болуы. Сыныпта бейне және аудиожазбаларды (компьютер, мультимедиялық проектор, экран, магнитофон) көрсетуге арналған аппаратура болуы тиіс. Көрнекі материалдар сонымен қатар оқушылардың назарын дамыту мен ұйымдастырудың ерекшеліктеріне бағытталуы керек.

Ерекше білім беру қажеттілігінің сипатына қарай, аутизмі бар балаларды оқыту – жалпы білім беру бағдарламасы, қысқартылған жалпы білім беру бағдарламасы, инклюзивті білім беру жағдайында қарапайым сыныпта арнайы жеке оқу бағдарламасы бойынша, кешенді психологиялықпедагогикалық қолдау ала отырып (сабақтарда жеке ықпал жасаудан, психолог, дефектолог, логопед, әлеуметтік педагог мамандары іске асыратын психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуіне дейін), сондай-ақ арнайы сыныптар, арнайы мектептер және арнайы мектептер жағдайында, баланың ата-анасының (заңды өкілдерінің) таңдауына байланысты арнаулы білім беру ұйымдарында жүзеге асырылады.

Бұл зерттеудің жалпы мақсаты – Аутист балалармен жұмыс істейтін арнайы білім беру мұғалімдерінің пікірлері мен ұсыныстарын анықтау; (а) Аутист балалардың ерекшеліктері, (б) ау-

тист балалармен жұмыс жасау кезінде кездесетін мәселелер және (в) олардың мәселелерді шешу жөніндегі жұмысы. Осы ортақ мақсат үшін олар келесі зерттеу сұрақтарына жауап іздеді:

1. Аутист балалардағы мұғалімдер байқайтын ең айқын мінез-құлық белгілері қандай?

2. Аутист балалардағы мұғалімдер байқайтын мінез-құлық сипаттамаларына келетін болсақ:

а) аутист баланың жайсыз ортада қандай өзгерістері бар?

б) олар оқытудың қандай әдістерін қолданады?

в) күнделікті өмірде үйретілетін дағдылары бойынша олардың жұмысы қандай?

3. Мұғалімдердің аутист балаларды тәрбиелеуде ең көп кездесетін мәселелері?

а) шеберлік

б) ұғыну

в) мінез-құлықтары

4) Аутист балалармен мәселелерді шешу бойынша мұғалімдердің атқарған жұмыстары туралы пікірлері мен ұсыныстары қандай?

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеудің жалпы мақсаты – аутист балалармен жұмыс істейтін арнайы білім беру мұғалімдерінің пікірлері мен ұсыныстарын анықтау; (а) Аутист балалардың ерекшеліктері, (б) аутист балалармен жұмыс жасау кезінде кездесетін мәселелер және (в) олардың мәселелерді шешу жөніндегі жұмысы.

1. 2021-2022 жылы М.Жұмабаев атындағы мектебінде арнайы сыныптың мұғалімдеріне жүргізілді.

2. Сұхбатқа арнайы білім беретін 16 оқытушымен шектелді.

Сұхбатта қойылған сұрақтар тізімі:

А. Мұғалім туралы жеке ақпарат және оның сыныбы мен оқушылары туралы ақпарат

А.1. Сыныпта қанша оқушы бар және олардың ерекшеліктері қандай?

А.2. а) Сізде аутист балалардан басқа сабақтарда басқа топтар бар ма?

б) Сіз аутист балалармен қанша жыл жұмыс істегенсіз?

в) Дамуында әр түрлі бұзылыс тобындағы оқушылар оқыту мен аутист оқушыларды оқытудың арасында айырмашылықтар бар деп ойлайсыз ба?

В. Сұхбат сұрақтары

В.1. Оқу кезінде аутист балаларды оқыту үшін қандай сабақтар өткіздіңіз?

В.2. Сізде аутист балаларды оқыту немесе қызмет көрсету бойынша семинарлар болды ма?

В.3. Аутизмі бар балалардың мінез-құлқының ең айқын белгілері қандай деп ойлайсыз?

В.4. Аутизмі бар балалар үшін сынып ортасында қандай ережелерді қабылдайсыз?

В.5. Аутист балалармен сабақ барысында қандай оқыту әдістерін қолданасыз?

В.6. Сыныпта сабақ беретін қандай дағдылар мен ұғымдар аутист балалармен жұмыс жасау кезінде күнделікті өмірде функционалды түрде қолданылады? Сіз қандай да бір зерттеулер жүргізесіз бе?

В.7. Аутист балаларды оқытуда сізде ең көп кездесетін дағдылар, ұғымдар мен мінез-құлық қандай?

В.8. Аутист балаларды оқытуда сіздің оқыту әдістеріңіз тиімді ме?

В.9. Аутист балаларды оқыту кезінде қолданатын әдістерден басқа, осы саладағы кітаптардағы немесе шетелдегі зерттеулердегі оқыту әдістері туралы білгіңіз келе ме?

В.10. Сыныпта аутист балалармен жұмыс жасау кезінде қандай қолдау қызметтерін пайдаланғыңыз келеді?

Нәтижелер мен талқылау

Келіссөздер басталмас бұрын сұхбаттасу туралы жазбаша нұсқаулық дайындалды, онда сұхбат беруші қандай сұрақтарды қандай тәртіппен және қаншалықты егжей-тегжейлі көрсетуге болатындығы туралы принциптер

көрсетілген. Сұхбат нұсқаулығы-сұхбат берушінің міндеттері егжей-тегжейлі сипатталған құжат, ол сұхбат алушымен кездескен кезде басталады және сұхбат алушыдан шыққан кезде аяқталады. Сұхбат нұсқаулығында сұхбат берушінің өзін қалай таныстыратындығы, сұхбат алушыдан оның үміттері қандай, оның мақсаты қандай, сұхбатты қалай жүргізетіні туралы түсініктемелер бар.

Мұғалімнің зерттеуінің мақсаты-аутист балалармен жұмыс істейтін арнайы білім беру мұғалімдерінің пікірлері мен ұсыныстарын алу; (а) аутист балалардың ерекшеліктері туралы, (б) аутист балалармен жұмыс кезінде кездесетін мәселелер туралы және (в) мәселелерді шешу үшін жасаған жұмыстары туралы. Егер сұрақтар жеткілікті түрде анық болмаса, ол сұхбат нұсқаулығында түсініктеме сұрауға ұялмау керектігін жазбаша түрде түсіндіріледі. Сонымен қатар, әңгімелесу кезінде мұғалімге әңгіме сияқты өзін жайлы ұстау ұсынылды және сұрақтарға жауап беру кезінде сыныптағы өмірді пайдалана алады.

Сұхбат сұрақтары аяқталғаннан кейін олар кезекке қойылды және сұрақтар көрсетілген тәртіппен қойылуы керек деп шешілді. Сұраққа жауап бере отырып, мұғалім сұраққа нақты жауап беру туралы шешім қабылданды. Алайда, сұрақтарға жауап беру кезінде, егер басқа сұраққа жауап берілген сұрақпен бірге дұрыс берілсе, бұл сұрақ қайтадан қойылмауы керек деген шешім қабылданды. Сұхбаттасу кезінде әңгімелесуге тура келетін мұғалімдердің аттарын пайдаланбау туралы шешім қабылданды. Дегенмен, әр мұғалімге зерттеушінің код атауы берілді.

1-кесте – Қатысушылардың сипаттамалары

Жынысы	Ер адам	6
	Әйел	10
Білімі	Лицензия	11
	Жоғары	5
Кәсіби даярлықтың ұзақтығы	0-2 жыл	2
	2-5 жыл	7
	5-10 жыл	6
	10 жыл <	1
Аутист балалармен жұмыс уақыты	0-2 жыл	7
	2-5 жыл	2
	5-10 жыл	6
	10 жыл <	1
Жұмыс Уақыты	09:00-15:00	5
	09:00-17:00	4
	09:00-18:00	3
	08:30-17:30	3
	08:30-18:00	1

1 кестеден көріп отырғанымыздай, зерттеуге қатысқан 16 мұғалімнің 11-і төрт жылдық университеттің арнайы білім беру факультетінің түлектері. Зерттеуге қатысқан алты мұғалімдер, 10-эйелдер. Олардың кәсіби тәжірибесіне сүйенсек мұғалімдердің тәжірибесі кемінде бес ай және 33 жылдан аспайтын сияқты. Зерттеуге қатысқан мұғалімдер әр уақытта 8.30-дан 18.00-ге дейін жұмыс істегені анықталды. Сұхбат барысында жасаған аудио жазба әр мұғалім үшін бірдей сұхбат түрінде ешқандай өзгеріссіз жазылды. Сұхбат түріндегі алғашқы екі сұрақ қатысушылардың сыныбындағы оқушылар туралы ақпарат жинауға, сондай-ақ оқушылардың үлгерім деңгейімен танысуға бағытталған. Осы сұрақтардан алынған ақпаратты келесідей қорытындылауға болады:

2-кесте – Мұғалімдердің оқушыларды өз сыныптарында қалай оқытатындығы туралы жауаптары

Жауаптар		
а	мен жеке оқытуды да, топтық оқытуды да үйретемін	12
б	топтық оқытумен айналысамын	2
в	жеке білім беруді үйретемін	2
Қорытынды пікірлер		16

2 кестедегі нәтижеде 12 мұғалім өздерінің аутист оқушыларымен жеке білім беру түрінде де, топтық оқыту түрінде де жұмыс істейтіндерін айтты. 2 мұғалім қазіргі уақытта аутист балалармен топтық жаттығулар өткізбейтіндерін, жеке жұмыс істейтіндерінің көрсетсе, қалған 2 мұғалім топтық жаттығулар өткізетіндерін айтты. Дамуында әр түрлі бұзылыс тобындағы оқушылар оқыту мен аутист оқушыларды оқытудың арасында айырмашылықтар бар деп ойлайсыз ба? – деген сұраққа 1 мұғалім аутизмге тән белгілері бар (обсессивті мінез-құлық, шектеулі элеуметтік дағдылар, қауіпті білмеу және т.б.) осыған байланысты бірқатар айырмашылықтар болуы мүмкін деп мәлімдеді. 8 мұғалім балалар арасындағы айырмашылық қарым-қатынас қиындығында екенін көрсетеді, 4 мұғалім аутист балаларда мінез-құлық мәселелері бар (истерика, агрессивті мінез-құлық және т.б.), 2 мұғалім аутист балаларға қолданылатын әдістер мен әдістер әртүрлі болуы керек деп санайды.

«Сізде аутист балаларды оқыту немесе қызмет көрсету бойынша семинарлар болды ма?» деген сұраққа 16 мұғалім аутист балаларды

тәрбиелеу бойынша сабақтар өткізбейтіндерін айтты. Аутист балалардың дағдыларын үйрету сияқты семинарларға қатысты. «Аутист балаларды оқытуда ең көп кездесетін дағдылар, ұғымдар мен мінез-құлық қандай?» деген сұраққа мұғалімдердің жауаптары 3-кестеде келтірілген.

3-кесте – Аутист балаларды оқытуда ең көп кездесетін дағдылар, ұғымдар мен мінез-құлық

Жауаптар		Пікірі
а	дағдыларды игеру қиынға соғады (өзін-өзі бақылау, қарым-қатынас және т.б.)	15
ә	мінез-құлықты өзгерту	14
б	орынсыз мінез-құлықты өзгерту қиын	14
в	маған түсінік беру қиын (ажырата алмау, көрсетпеу және т. б.)	12
г	шиеленіспеймін	7
ғ	дағдыларды үйретуде қиындықтар жоқ	4
д	оң мінез-құлыққа қол жеткізу қиын	4
е	оқытуда қиындықтар жоқ	3
ж	тиімді жағдайды табу қиын	2
з	дағдыларды оқытуда жұмыс жасамаймын	1
Барлығы 56		

3-кестеден көріп отырғанымыздай, 15 мұғалім аутист балаларға дағдыларды игеруде қиындықтарға тап болғанын атап өтті. Мұғалімдерге аутист балаларға дағдыларды үйретудегі проблемалар туралы айтқан кезде, «бізде өзіне-өзі көмек көрсету дағдыларын игеруде қиындықтар бар» деп жауап берді. 14 мұғалім аутист балалармен жұмыс жасау кезінде орынсыз әрекет етеді. Олар аутист балалардағы мінез-құлықты өзгерту туралы өз пікірін білдірген кезде, «бізге мінез-құлықты өзгерту өте қиын» деп жауап берді. Бір сұраққа жауап ретінде 4 мұғалім аутист балаларды дағдыландыруға қиындық көрмейтінін айтты. 2 мұғалім аутист балалармен жұмыс жасау кезінде тиімді қолдау табу қиын екенін айтты.

Аутист балаларды оқытуда сіздің оқыту әдістеріңіз тиімді ме? – деген сұраққа 11 мұғалім аутист балаларды оқытуда қолданылатын оқыту әдістері тиімді екенін атап өтті. 4 мұғалім кейбір жағдайларда бұл әдістер нәтиже бермейді. Мұғалім: әр оқушының жеке жағдайына сәйкес ... қолданған барлық әдістер мен әдістер шынымен тиімді болды, кейде бала белгілі бір нәрседен жалығады және қолданған әдіс те тиімді болмайды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, сұхбаттасқан мұғалімдер аутизмі бар балалардың мінез-құлқының айқын сипаттамалары туралы әртүрлі көзқарастарға ие. Балалармен қарым-қатынаста қиындықтар туғызатын кейбір мұғалімдер вербалды емес қарым-қатынаста мәселелер бар екенін айтады, ал кейбір мұғалімдер вербалды қарым-қатынаста мәселелер бар екенін айтады. Кейбір мұғалімдер аутизмі бар балалардың әлеуметтік қарым-қатынаста проблемалары бар екенін түсіндірді.

Мұғалімдер ұғымдар мен дағдыларды үйрету, мінез-құлықты өзгерту, әсіресе аутист балаларға бағытталған сабақтар өткізбейтіндерін айтты. Барлық мұғалімдер осы себептерден туындаған жағдайды аутизмі бар балалар сабақтарда қысқаша анықталып, сабақтар ақыл-ой дағдыларын, тұжырымдамаларын үйрету және мінез-құлықты өзгерту әдістерін қолдану үшін өткізілгендігімен түсіндірді. Кейбір мұғалімдер аутист балалардың сенсорлық сипаттамалары әртүрлі екенін, ал басқалары олардың сенсорлық сипаттамаларына сезімталдығын атап өтті, ал мұғалімдердің біреуі ғана сенсорлық сипаттамаларда кемшіліктер бар екенін атап өтті. Кейбір мұғалімдер аутизмі бар балаларда назар аудару мәселелері бар деп болжайды. Бұл нәтижелер Уэйлен мен Шрайбман (2003) жүргізген зерттеу нәтижелеріне ұқсас. Бұл зерттеу сонымен қатар аутизмі бар балалардың назарын аударатын мінез-құлықты үйретуде мінез-құлықты өзгерту әдістері тиімді екенін көрсетті.

Жалпы, бұл зерттеудің нәтижелері басқа зерттеулердің нәтижелеріне ұқсас. Аутист балаларды оқыту, олардың сипаттамаларына сәйкес келетін білім беру ортасында шаралар қабылданса және тиісті әдістер қолданылса, тиімді нәтиже береді деп болжауға болады.

Зерттеу нәтижелеріне сәйкес қолдану және одан әрі зерттеу бойынша келесі ұсыныстар ұсынылды:

1. Аутист балалармен жұмыс істейтін мұғалімдерге аутист балалармен жұмыс жасау кезінде қиын болатын дағдыларды, тұжырымдамалар мен мінез-құлықты шешуге болатын әдістер туралы, сондай-ақ осы әдістерді қалай қолдану керектігі туралы және мұғалімдер қолдау көрсетуі керек.

2. Отбасы аутист балалардан алған дағдыларды жалпылауды қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратындығын ескере отырып, Аутист балалардың отбасыларына қолдау көрсету керек.

3. Мектептер мен сыныптардың физикалық ортасы мен керек-жарақтары аутизмі бар балалардың ерекшеліктері мен талаптарына сәйкес реттелуі тиіс.

4. Мұғалімдерді оқытатын бағдарламаларда аутизмі бар балаларға қолдануға болатын әдістер бойынша сабақтар болуы керек.

Мұғалімдер аутист балаларды оқыту, олардың сипаттамаларына сәйкес келетін білім беру ортасында шаралар қабылданса және тиісті әдістер қолданылса, тиімді нәтиже береді деп болжауға болады.

Әдебиеттер

- Goin-Kochel R., Myers B.J. Characteristics of Infantile Autism: Moving Toward Earlier Detection // *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*. – 2004. – № 19(1). – P.5-12.
- Goin-Kochel R., Myers B.J. Congenital Versus Regressive Onset of Autism Spectrum Disorders: Parents Beliefs About Cases // *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*. – 2003. – № 20(3). – P.169-179.
- Dahle K. Services to Include Young Children with Autism in the General Classroom // *Early Childhood Education Journal*. – 2003. – № 31(1). – P.65-72.
- Doyle B., Iland E. Autism Spectrum Disorders from A to Z: Assessment, Diagnosis and More. – Texas: Arlington. – 2005 p.
- Judith E., Higgins K. Can I Play? Classroom- Based Interventions for Teaching Play Skills to Children with Autism // *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*. – 2002. – № 17(2). – P.119-129.
- Keeling K., Myles B.S., Gagnon E., Simpson R. Using the Power Card Strategy to Teach Sportmanship Skills to a Child with Autism // *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*. – 2003. – № 18(2). – P. 103-115.
- Кунгурцева А. В. Методические аспекты АВА- терапии. – 2016. [Электронный ресурс]. URL: <https://infourok.ru/referat-metodicheskie-aspekti-ava-terapii-1770096.html> .
- Lovaas O. Teaching Individuals with Developmental Delays: Basic Intervention Techniques. – Austin, TX: Pro-Ed. – 2003.
- Никольская О.С., Костин И.А. Ребенок с расстройствами аутистического спектра в школе: специфические образовательные потребности и пути их реализации. – 2018. [Электронный ресурс]. URL: http://elar.uafu.ru/bitstream/10995/65970/1/iurp-2018-180_14.pdf.

Rose I., Dunlap G., Huber H., Kincaid D. Effective Educational Practices for Students with Autism Spectrum Disorders // *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*. – 2003. – № 18(3). – P.150-165.

Connell Mc., Scott R. Interventions to Facilitate Social Intervention for Young Children with Autism: Review of Available Research and Recommendations for Educational Intervention and Future Research // *Journal of Autism and Developmental Disorders*. – 2002. – № 32(5). – P. 351-372.

Scheuermann B., Webber J. Autism: Teaching Does Make a Difference. – Canada: Wordsworth Group, Inc. – 2002.

Hwang B., Hughes C. Increasing Early Social- Communicative Skills of Preverbal Preschool Children with Autism Through Social Interactive Training. The Associations for Persons with Severe Handicaps // *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*. – 2000. – № 25(1). – P.18-28.

Whalen C., Schreibman L. Joint Attention Training for Children with Autism Using Behavior Modification Procedures // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 2003. – №44(3). – P.456-468.

Wolfberg P. Play Imagination Children with Autism. – New York, NY: Teachers College Press. – 1999.

References

Connell Mc., Scott R. (2002) Interventions to Facilitate Social Intervention for Young Children with Autism: Review of Available Research and Recommendations for Educational Intervention and Future Research. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, no 32(5), pp. 351-372.

Dahle K. (2003) Services to Include Young Children with Autism in the General Classroom. *Early Childhood Education Journal*, no 31(1), pp. 65-72.

Doyle B., Iland E. (2005) Autism Spectrum Disorders from A to Z: Assessment, Diagnosis and More. Texas: Arlington.

Goin-Kochel R., Myers B.J. (2004) Characteristics of Infantile Autism: Moving Toward Earlier Detection. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, no 19(1), pp. 5-12.

Goin-Kochel R., Myers B.J. (2003) Congenital Versus Regressive Onset of Autism Spectrum Disorders: Parents Beliefs About Cases, *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, no 20(3), pp.169-179.

Hwang B., Hughes C. (2000) Increasing Early Social- Communicative Skills of Preverbal Preschool Children with Autism Through Social Interactive Training. The Associations for Persons with Severe Handicaps, *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, no 25(1), pp.18-28.

Judith E., Higgins K. (2002) Can I Play? Classroom- Based Interventions for Teaching Play Skills to Children with Autism, *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, no 17(2), pp. 119-129.

Keeling K., Myles B.S., Gagnon E., Simpson R. (2003) Using the Power Card Strategy to Teach Sportmanship Skills to a Child with Autism, *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, no 18(2), pp. 103-115.

Kungurtseva A.B. (2016) Metodicheskie aspekty AVA- terapii [Methodological aspects of ABA therapy]. [Electronic resource]. URL: <https://infourok.ru/referat-metodicheskie-aspekti-ava-terapii-1770096.html> . (In Russian)

Lovaas O. (2003) Teaching Individuals with Developmental Delays: Basic Intervention Techniques. Austin, TX: Pro-Ed.

Nikolskaya O.S., Kostin I.A. (2018) Rebenok s rasstrojstvami autisticheskogo spektra v shkole: specificheskie obrazovatel'nye potrebnosti i puti ih realizacii [Children with autism spectrum disorders in school: specific educational needs and ways of their realization] [Electronic resource]. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/65970/1/iurp-2018-180_14.pdf. (In Russian)

Rose I., Dunlap G., Huber H., Kincaid D. (2003) Effective Educational Practices for Students with Autism Spectrum Disorders. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, no 18(3), pp.150-165.

Scheuermann B., Webber J. (2002) Autism: Teaching Does Make a Difference. Canada: Wordsworth Group, Inc.

Whalen C., Schreibman L. (2003) Joint Attention Training for Children with Autism Using Behavior Modification Procedures. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, no 44(3), pp. 456-468.

Wolfberg P. (1999) Play Imagination Children with Autism. New York, NY: Teachers College Press.